

САКРАЛЬНА МУЗИКА У КУЛЬТУРНІЙ СИНЕРГІЇ СХОДУ І ЗАХОДУ

Мацелюх Олена Володимирівна
(м. Львів, Україна)

DOI: <https://doi.org/10.37835/AMS-2024-17-18-04-2.00>

УДК 783.1

Джерела традицій органної музики у Львові

З появою у Львові в 1415 році такого музичного інструменту як орган стали очевидними напрямки розвитку органної справи, що визначили формування певних традицій. В руслі 600-ліття безперервного існування й розвитку органного мистецтва у Львові сформувався свій неповторний мікроклімат пієтету до звучання органу в храмах та концертних залах. Особливо гостро це відчують гості міста – туристи, котрі захоплюючись архітектурою львівських храмів, мають змогу почути звучання органу і в якості надважливої складової Святої католицької літургії, а також – без обрядового релігійного підґрунтя, у світській обстановці концертного залу насолоджуватися неповторними тембрами духового органа. Його звучання в кожному із випадків несе в собі особливу піднесеність і духовність музичного висловлювання. Тому не випадковим є той факт, що цей найпотужніший із усіх музичних інструментів своїм існуванням та розвитком у найбільшій мірі є пов'язаний з історією церкви і розповсюдженням християнської віри.

Два шляхи поширення християнства на Європейському континенті – Римський і Візантійський – мали значний вплив на трактування органу як сакрального чи світського музичного інструменту. Поділ християнства на дві гілки обрядовості – західну та східну – це окрема проблема, але в рамках дослідження джерел виникнення традицій в органній музиці вона є суттєво значимою і тому деякі факти вимагають нагадування в рамках цієї роботи.

Вже після Першого Нікейського Вселенського собору загострилося протистояння між релігійними центрами, яке призвело до Халкедонського розколу у 450 році. Папа Римський Віталіан (роки правління 657 – 672), який своїм декретом запровадив **обов'язкове використання органа в час богослужінь** у християнських храмах, намагався згладити протиріччя між Римом і Константинополем. Проте, розкол християнських церков, або "Велика схизма" 1054 року була породжена не лише різночитанням догматів віри, але й різним ставленням до влади. Західна імперія підсилювала роль Папи, в той час як Східна визнавала зверхність імператора над патріархом.

Трактування органа як культового музичного інструменту ще на той час було притаманне як для Риму, так і для Візантії. Більше того: разом із прийняттям християнства у Візантійському трактуванні обрядовості до Києва з Константинополя прийшов і орган. Про це свідчить фреска на одній зі стін Софійського собору. Однак, вже на той час у Візантії орган мав більше значення як атрибут супроводу імператора чи високого рангу чиновників, ніж елемент християнського культу. Зрештою – і на фресці в храмі Св. Софії у Києві поруч із органістом та двома його помічниками зображено цілий гурт музикантів-скоморохів, які явно покликані для розваги, а не для участі у Службі Божій.

Внаслідок повалення Османською імперією у 1473 році перестала існувати Візантійська імперія, яка позиціонувала себе в ролі Другого Риму. Московський цар Іван Грозний (1530-1584) підхопив цю ідею і почав себе вважати правонаступником імператорів Візантії, а Московію – Третім Римом.

Переїнявши візантійські традиції правління державою, серед інших ухвал на православному Стоглавому соборі 1551 року в Москві було заборонено використання під час богослужіння будь-яких музичних інструментів – в тому числі й органа. Ця ухвала стала поворотним моментом у розвитку музичного інструменталізму, який в усіх православних країнах через відлучення від церковної обрядовості був позбавлений стимулів до офіційного існування й розвитку. Правда, за даними документів Московської лютеранської церкви вже у XVI ст. до Московії розпочався вплив переселенців із Англії та німецьких земель і серед них було багато музикантів-інструменталістів – в тому числі й органісти.

Вже тоді в Москві для православної публіки звучала органна музика у світській інтерпретації. Про це у своїй двотомній праці пише знаний музикознавець Євгеній Браудо. Разом із витісненням із церков музичних інструментів в усьому православному світі (в тому числі й на переважній частині українських земель) почався бурхливий розвиток хорового партесного співу, а орган як "чужорідне тіло" лише зрідка використовувався у світських зібраннях.

Серед усіх українських міст Львову судилося стати культурним центром, що увібрав традиції, атрибути віросповідання, обрядовість і менталітет різних народів. Заснований як столиця Галицько-Волинського князівства, Львів, через отримання з рук папського нунція князем Данилом корони, став центром Львівського королівства. Вже у цьому факті можна дошукатися впливу західної гілки християнства, але чи був при дворі короля Данила орган – таких фактів документального підтвердження не знайдено.

Через кілька поколінь рід руських правителів Львова згасає, а владу захоплюють правителі сусідніх західних держав. У 1387 році за час правління короля Казимира Великого у Львові розпочинається будівництво Латинського катедрального костелу на місці церкви Успіння Пресвятої Матері Божої з тією ж назвою. А вже у 1405 році в архівних записах катедри з'явилася перша згадка про органіста. У наступному десятилітті *Петра Енгельбрехта* ще декілька разів названо знаним львівським органістом.

Одним із найвідоміших не лише у Речі Посполитій, але й в Європі став львівський органіст Мартин, якого ще називали Леополіта, або – *Мартин зі Львова* (1540 – 1589). Укладені ним у єдину композицію музичні твори "Церковний рік" стали обов'язковими до виконання під час Богослужінь в усіх католицьких храмах Королівства Річ Посполита. Таким чином нова кодифікована Тридентським собором (1545-1563 рр.) форма служіння Літургії латинського обряду дістала музичний супровід, який був створений у Львові, а сам органіст Мартин отримав посаду "Придворний органіст короля Зигмунда Августа". Річеркари та мотети для органа Мартина Леополіти сьогодні в репертуарі багатьох музикантів.

Усі дослідники органного мистецтва епохи Ренесансу і раннього бароко відзначають провідну роль органістів у музичному середовищі Європейських країн. Знаний львівський медієвіст Адольф Євстахій Хибінський, який у 1922 році став засновником львівської музикологічної школи при Львівському університеті у своїй розвідці "Tabulatura organowa" пише про цей період історії музичної культури у Львові: "Органісти мали значно глибшу музичну освіту – тому їх ґрунтовність у засвоєнні музичної науки і віртуозне виконавське мистецтво сприяли винятковому становищу в музичному світі" [23, 25]. Найчастіше органіст був духовною особою і мав відповідний сан. Але в його обов'язки входило не лише супроводжувати Святу Літургію своєю грою на органі. Він повинен був й виступати в ролі соліста, керувати хоровою капелою, писати музику для супроводу Римського міссалу – богослужбової книги Римо-католицької церкви (лат. *Missale*), яка разом зі супутніми рубриками містить усі основні тексти меси.

Розташування Львова на перехресті шляхів Європейського континенту призвело до співіснування в одному життєвому просторі різних етнічних груп людей зі своїми, часом досить відмінними, поглядами на буття, духовно-релігійними орієнтирами, мовними й культурними особливостями. Тому храми міста стали не лише релігійними центрами, але й культурно-громадськими осередками українців і поляків, німців і вірменів, італійців та євреїв.

У сакральних будівлях кожної релігії та кожної з християнських конфесій виникала потреба мати свій музичний супровід для обряду. Існує припущення,

що в найстаріших львівських храмах подібно до латинської катедри теж існували органи. Це стосується не лише вірменських церков Св. Анни, Св. Якова і Св. Хреста, які були збудовані у Львові ще за княжих часів і зруйновані одразу ж після переходу міста в юрисдикцію Австро-Угорської імперії. Це стосується і Вірменського катедрального собору Успіння Пресвятої Богородиці. Цей собор у вірмено-орієнтальному стилі почав будувати архітектор Дорінг у 1363 році. Вірменська громада відновила цю культову споруду напередодні приїзду до Львова Папи Римського Івана Павла II і виявила інтерес до встановлення в храмі духового органа. Раніше цей духовий орган належав костелу міста Поморяни на Золочівщині. На даний час орган не є у робочому стані, і не очікуючи реставрації та приведення його в робочий стан, вже сьогодні вірменські весільні церемонії супроводжуються грою на електрооргані.

Варто згадати і про можливість існування органів у єврейських синагогах Львова. Адже подібні факти були задокументовані в кількох Європейських містах. У цьому випадку орган ніби підмінює своїми звуками **єврейський ритуальний музичний інструмент шофар**. Сурмлення на цьому вигнутому розі, що має сумовитий звук і нагадує плач є однією зі заповідей Тори. Використання шофара має давню історію і бере свій початок ще з часів Мойсея. За біблійними переказами саме від звуків сотень шофарів упали неприступні фортечні мури Єрихона. А так як єврейський храм може бути побудований лише в одному місці – на Храмовій горі в Єрусалимі, синагога не є храмом, а лише домом молитви. По цій причині ритуальні функції від шофара цілком закономірно міг перейняти на себе орган. У **1555 році у Львові була змурована перша синагога у готичному стилі**, яка нажаль не збереглася. Така ж доля спіткала й вибудувану на її місці Велику міську синагогу, а найвідомішою серед понад 200 діючих у Львові до війни стала зруйнована у 1941 році синагога Нахмановича, яку назвали "Золота роза".

Особливу, а навіть – визначальну роль у формуванні львівських традицій органного музикування та розповсюдженні органного мистецтва у Галичині відіграли отці Домініканського ордену. Серед чисельних чернечих католицьких інституцій саме домініканці одними з перших у 1407 році збудували у середмісті Львова свій готичний дерев'яний храм. Цей собор, незважаючи на чисельні пожежі й руйнування, постійно змінюючись і розбудовуючись, як фенікс щоразу повставав із попелу. У **1520 році в цьому храмі Божого Тіла вже з'явився перший орган**, який монахи не раз перебудовували й удосконалювали. Особливий інтерес домініканців до органного мистецтва спонукав їх до заснування у **1495 році школи органістів в містечку Белз**, що на північ від Львова на сотню кілометрів, де переважно жило єврейське

населення. Швидше за все, що учнями цієї першої в Галичині органної школи були саме місцеві жителі.

Наступним важливим духовно-освітнянським кроком монахів Домініканського ордену стало заснування духовної семінарії. Її семінаристів було вирішено поселити за межами львівських міських укріплень на горі Святого Юрія у новоствореному монастирі. Тут ченці звели фортифікаційні мури, а за ними збудували костел Святої Марії Магдалини. Незважаючи на пожежі й руйнації прилеглих добудов залишилася неушкодженою у своєму первісному вигляді вівтарна барокова частина цього собору. У 1753 році на спільній нараді управлінь обох львівських Домініканських монастирів (нижнього та верхнього) було вирішено розбудувати костел Св. Марії Магдалини до сучасних розмірів. Керівництво будовою отримав архітектор Мартин Урбанік, який на той час вже успішно здійснював перебудову храму Божого Тіла в дусі архітектури Ватиканського собору Св. Петра.

Про органи та органістів Домініканського храму Божого Тіла до нас дійшло досить багато інформації. Ось імена майстрів, які будували для собору в різні роки з XVI по XVIII ст. більш і менш вдалі інструменти: *Станіслав Львовчик, Себастьян з Кракова, Войцех Альбертус, Томаш Турський, Себастьян Фесінгер*. Знаний дослідник польських органів Єжи Голос у своїй фундаментальній праці "The Polish Organ" детально простежує всі етапи будівництва нових органів у XIX ст. Спочатку був створений 26-регістровий орган, майстром, львів'янином Якубом Крамковським, який у 1808 році перебудував його взявши за основу старий і на той час ще діючий орган теж львівського майстра Михайла Садковського. У 1862 автор постановленого у Латинському катедральному костелі 23-голосого органу (1839 р.) львівський майстер Роман Духенський виготовляє для храму Божого Тіла новий 25-регістровий орган. В наступні десятиліття цей інструмент ремонтують і вдосконалюють майстри, що були власниками органобудівельних фабрик у Львові – Ігнатій Жебровський та Рудольф Гаазе [20].

Цікаво описує у своїх спогадах порятунок останнього довоєнного органу з **Домініканського собору** професор Львівської консерваторії Лешек Мазепа [23, 25]. Цей чудовий **35-регістровий інструмент** побудував у 1910-1916 роках внук Ігнатія – Казимир Жебровський. В роки Першої та Другої Світових воєн орган не постраждав, але з приходом радянських військ почалися проблеми по догляду не лише за храмом, але й за цим 3-мануальним красенем. Тоді троє ще зовсім юних ентузіастів органного мистецтва Юрій Шибальський (в майбутньому автор довідника органів Львова), Юрій Луців (сьогодні відомий диригент-педагог) та Лешек Мазепа (нині авторитетний дослідник життя музичного Львова), щоб врятувати від неминучої загибелі орган, перенесли

його увесь по частинах до приміщення консерваторії. Тепер портал цього органу прикрашає сцену Концертного залу ім. Станіслава Людкевича Львівської обласної філармонії.

Сьогодні у Домініканському соборі знову можна почути звуки органу після півстолітньої перерви. У 80-х роках ХХст. радянська влада перетворила у Музей історії релігії та атеїзму храм і монастирські приміщення Домініканського собору. Але директору музею вдалося розмістити в музейній експозиції маленький орган, як приклад культового знаряддя. Властиві для цієї сакральної споруди функції було повернено вже в перші роки Незалежності України. Сьогодні собор домініканців функціонує як храм Святої Євхаристії УГКЦ. У його монастирських будівлях розмістився Музей релігії, а монастирська трапезна стала концертно-виставковим залом. Тут *завдяки самовідданій подвижницькій праці львівського органіста й органного майстра Віталія Півнова було змонтовано 11-регістровий одно мануальний з педальною клавіатурою старовинний орган на 886 труб.*

Існує низка матеріальних і технічних деталей, що свідчать про походження цього музичного інструменту. Його для львівського костелу Святого Мартина, що належав до монастирської братії ордену Кармелітів узутих, збудував на початку ХVІІІ ст. німецький майстер **Людвіг Фогель**. Австрійська влада у 1782 році переселила монахів до монастиря Кармелітів босих при храмі Святого Архистратига Михаїла. В монаших келіях відкрили школу, а костел став парафіяльним. Орган з роками прийшов у занепад. Саме цьому інструменту, після проведення значних реконструкційних доопрацювань у механіці та системі включення регістрів, майстер Півнов повернув йому ще й первісний декоративний проспект. У 2011 році орган було розміщено в Трапезній домініканців. Сьогодні цей інструмент **вважається найстарішим із діючих органів України**. На нього покладено виключно світські функції. Він незмінно по декілька разів на тиждень, а то і на день, збирає на концертах натовпи туристів.

Так само великим зацікавленням публіки користуються органні концерти, які традиційно о 17 годині кожної суботи та неділі (а подеколи й серед тижня) відбуваються в Будинку органної та камерної музики. Таку назву отримав у 1968 році верхній Домініканський костел Святої Марії Магдалини. Дію його сакральних функцій своїм розпорядження радянська влада призупинила у 1962 році. Але з 1998 року паралельно з проведенням концертів і світських заходів, у соборі систематично відбуваються римо-католицькі Богослужіння.

Про перші органи та найдавніших органістів верхнього монастиря домініканців – на відміну від історії храму Божого Тіла – жодних даних не збереглося. Вся відома інформація торкається архітектурних перебудов і

функціонування монастиря та семінарії в координації з потребами львівської громади. У 1841 році Галицький релігійний фонд продав місту монастирські приміщення костелу Марії Магдалини під потреби жіночої в'язниці. А сам костел було поділено на дві частини: найстарша вівтарна була передана для духовних потреб в'язнів. Інша частина це – велична добудова Мартина Урбаніка в стилі рококо зі скульптурами Себастьяна Фесінгера на фронтоні – це та, в якій зараз є розміщено орган – була призначена Богослужінню для прихожан місцевої парафії.

Немає жодного сумніву, що одразу після першого освячення костелу Святої Марії Магдалини у 1630 році домініканці, які мали в Белзі свою школу органістів доклали максимум зусиль, щоб для семінаристів у храмі звучав орган. Але на сьогодні – це лише здогадки. Натомість документально підтвердженням є той факт, що в 1887-88 роках перебудовою на той час діючого органу займався Ігнатій Жебровський. У 1932 році цей орган було продано костелу міста Богородчани, а ксьондз Герард Шмід, який на той час правив у костелі одразу ж почав пошуки нового інструменту.

У 1936 році було встановлено орган моравської фірми "Gebrüder Rieger". Всю історію інструменту в деталях подає львівський знавець органів Сергій Каліберда, який у 2014 році видав фундаментальну дослідницьку працю "Органи Львова і Галичини, історія та сучасність". Орган opus 2565 мав 70 реєстрів, з яких 12 розміщувалися в окремій шафі над вівтарем, 3 основні мануали і педалі, а також виносний додатковий четвертий мануал. Зараз його консоль в недіючому стані зберігається в органному залі. На цьому інструменті виконавцем досягалася не лише стереофонія звучання, але й існувала можливість задіяти у виконанні музичного твору одразу двох органістів.

У цьому симфонічному органі будівничі втілили багато нових ідей видатного французького винахідника Арістида Кавійє-Коля (1811-1899). Новий інструмент одразу після встановлення почав серйозно конкурувати з найбільшим на той час у Львові органом костелу Святої Єлизавети, де прихожани з великим захопленням сприймали гру знаменитого львівського органіста **Михайла Восьного** і як супровід під час Святої Літургії, і в концертних виступах зі світською програмою. Але органісти-гастролери для своїх концертних виступів у Львові через прозорість і яскравість потужного звучання все ж надавали в той час перевагу органів костелу Святої Марії Магдалини. У передвоєнних 30-х роках супровід до Святої Літургії тут здійснювали видатні львівські композитори – син Мечислава **Адам Солтис** (1890-1968) та його студент по класу органа в консерваторії **Андрій Нікодемівич** (1925-2017), органна і ораторіальна композиторська творчість якого є наскрізь пронизана католицькою релігійною тематикою. Натомість

львівський композитор і педагог **Тадеуш Махль** (1922-2003) до виїзду в Краків у 1947 році був штатним органістом костелу Св. Єлизавети, де у час війни брав участь у регулярних таємних концертах на користь дітей-сиріт.

Концерти органної музики досить часто відбувалися і в костелі Святого Антонія, де у 1937 році було встановлено **двомануальний 17-регістровий романтичний орган**, що був збудований на фабриці "Станіслав Крюковський і син" біля Лодзі. Цей інструмент і сьогодні супроводжує Святу Літургію у храмі. Все життя на ньому грав талановитий сліпий музикант Андрій Тарасик, який ще до війни з великим успіхом концертував у львівських храмах Св. Єлизавети та Св. Марії Магдалини.

Світські концерти органної музики в кінці XIX – першій половині XX століття відбувалися й у інших львівських храмах. Найбільша органна фабрика Яна Сливінського встановила в найдавнішому (1340 р.) костелі Львова Марії Сніжної дуже оригінальний 14-регістровий двосекційний орган. Його інаугурація відбулася 30.04.1891 року. Про цей концерт зберігся розлогий звіт, з якого дізнаємося, що окрім демонстрації можливостей нового інструменту самим фабрикантом Сливінським, в концерті звучали фуги Баха і Гаази та солоспіви Монюшка. Свою майстерність продемонстрували органісти Смольський та Вуйчик, а також майбутній директор консерваторії Галицького музичного товариства Мечислав Солтис (186-1929), який повернувся зі своїх органних студій у К. Сен-Санса в Парижі. Вже ставши директором консерваторії, Мечислав Солтис у 1910 році завершив будівництво концертного залу в палаці Уленецьких-Бєсядецьких (площа Галицька), де після встановлення органу систематично відбувалися концерти.

У ролі ще одного концертного органного залу, що створював достойну конкуренцію і Св. Єлизаветі, і Св. Марії Магдалині став Євангельський молитовний будинок на початку вул. Зеленої, де фірма "Gebrüder Rieger" з Ягендорфа розмістила свій 28-регістровий двомануальний орган opus 1014. Знаменно, що до приходу у Львів австрійської влади це був костел Святої Урсули, який належав реформаційному відгалуженню знову ж таки Домінікаського ордену. Домініканці-обсерванти твердо протистояли тенденції пом'якшення статутних вимог. У 1955 році орган розібрали. Частина труб була передана до філармонії, а 10 труб разом із органом Вірменської катедри Арсеній Котляревський, якого вважають піонером радянської органної школи в УРСР вивіз до Ташкента.

Традиції органного музикування у Львові мають ще дуже багато нерозкритих і неопрацьованих сторінок. Джерела цих традицій і в історії християнської обрядовості, і в особливому ставленні львів'ян до культурної

спадщини рідного міста, і в економічному та духовному потенціалі різноетнічної громади міста, та й у прагненні людей до прекрасного.

Цим прагненням керувалися творці органів – матеріальної бази органного мистецтва і натхненні високою духовністю композитори та виконавці органної музики. У роки перед Другою світовою війною на Галичині налічувалося понад 400 діючих органів, з яких у Львові свою духовну місію здійснювало біля 50-ти. У XIX – XX століттях в місті успішно працювали не лише для потреб краю, але й далеко за його межами, вісім органобудівничих фабрик. Сьогодні нам відомі імена кількох десятків львівських майстрів і органістів, а також і з десятків львівських композиторів, які писали музику для органу. Усі вони залишили для нащадків далеко не до кінця оцінений і осмислений духовний скарб у музичній культурі та в історії Львова.

Література:

1. Аквінський Св. Тома. *Компендіум з теології* / [пер. з лат. Котусенко В., Піговська І., Поляк А.]. К.: Українське видання. Інститут релігійних наук св. Томи Аквінського, 2010. 423 с.
2. Булибенко Г. В. Твори для органа українських композиторів XX ст. [Електронний ресурс]. Джерело доступу: <http://www.organy.lviv.ua/cgi-bin/index.cgi?42>
3. Булос Ібн Аз-Заїм (Павло Халебський). Подорож патріарха Макарія. *Дзвін*. 1990. № 9. С.119.
4. Витвицький Василь. Український музичний Львів. *Записки НТШ: праці Музикознавчої комісії*. Львів, 1996. Том ССXXXII. С. 208-216.
5. Гулянич Ю. *Композитор Богдан Котюк. Грані творчої особистості*. Львів, Афіша, 2008. 159 с.
6. Каліберда Сергій. *Органи Львова і Галичини, історія та сучасність*. Львів: "Апріорі", 2014. 448 с.
7. Кияновська Л. *Еволюція галицької музичної культури XIX - XX ст..* Тернопіль: Астон, 2000. 339 с.
8. Котюк Б. Органи у Львові та Україні. *Українська музика : науковий часопис*. Львів, 2015. Число 4 (18). С. 115-119.
9. Мазепа Л. З. Документальні пам'ятки про Музичне братство у Львові XVI-XVII ст.. *Записки Наукового Товариства ім. Т. Г. Шевченка : праці музикознавчої комісії*. Львів, 1993. Т. ССXXVI. С. 199-222.
10. Мазепа Л. З. *Шлях до музичної Академії у Львові [у 2 т.]* / Л. З. Мазепа, Т. Л. Мазепа. Львів : СПОЛОМ, 2003. Т. 1. 288 с.
11. Шибальський Юрій. *Диспозиція органів львівських і деяких провінційних*. Каталог. Львів, 1955.

12. Babnis Maciej. *Kultura organowa Galicji*. Słupsk: Akademia Pomorska, 2012. 674 s.
13. Blaszczyk Leon. Życie muzyczne Lwowa w XIX wieku. *Przegląd Wschodni*. Warszawa, 1991. 197 s.
14. Chomiński J. M., Chomińska-Wilkowska K. *Historia muzyki polskiej*. Kraków, 1996. Cz. II.
15. Chwałek J. *Budowa organów*. Warszawa, 1971.
16. Gliniak Szczepan. Szkoły organistowskie a kształcenie muzyczne w Przemyśle w okresie 1867-1918 r. *Musica Galiciana*. / Red. Leszek Mazepa. Rzeszów: W-wo WSP, 2000. Tom V. S. 155-161.
17. Gołos Jerzy. *Organoznawstwo historyczne*. Warszawa, 2004.
18. Gołos Jerzy. *Polskie organy i muzyka organowa*. Warszawa: Instytut wydawniczy "PAX", 1972. 512 s.
19. Gołos Jerzy. The Instrument and Its History. *The Polish Organ. (Polish Musik History.)* Vol.I – Translated by Barbara Dejlidko. Warszaw: Sutkowski Edition; Historical Monuments Documentation Centre, 1992. 596 p.
20. Gołos Jerzy. *The Polish Organ*. Warsaw, 1994.
21. Klinda F. *Organ w kultúre dvoch lisícroči*. Bratislava, 2000. 180 s.
22. Mazepa L. Kultura muzyczna Lwowa w czasach zaboru. *Galicja i jej dziedzictwo*. Rzeszów, 1995. T. 4.
23. Mazepa L. Muzycy i muzykalia w miejskich księgach kasowych Lwowskiego Magistratu w XV-XVII wiekach. *Musica Antiqua IX*. – Vol. 1. Acta Musicologica. Bydgoszcz, 1991.
24. Mazepa L. Szkolnictwo muzyczne we Lwowie (XV-XX w.) *Lwów – miasto, społeczeństwo, kultura*. Kraków, 1996.
25. Mazepa Leszek. Życie muzyczne Lwowa od końca XVIII st. Do uyworzenia Towarzystwa Św. Cecylii w 1826 r. *Musica Galiciana*. / Red. Leszek Mazepa., Rzeszów: W-wo WSP, 2000. Tom V. S. 97-118.
26. Piekarski Michał. Działalność polskich i ukraińskich wychowanków lwowskiej szkoły muzykologicznej (do 1939 roku). *Rozprawy z Dziejów Oświaty*. 47. Warszawa, 2010. S. 73-108. URL: http://bazhum.muzhp.pl/media//files/Rozprawy_z_Dziejow_Oswiaty/Rozprawy_z_Dziejow_Oswiaty-r2010-t47/Rozprawy_z_Dziejow_Oswiaty-r2010-t47-s73-108/Rozprawy_z_Dziejow_Oswiaty-r2010-t47-s73-108.pdf